

भटक्या-विमुक्तांची उदरनिर्वाह कोंडी

नारायण भोसले

इतिहास विभाग
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
इमेल: bhosalenr@gmail.com

सूक्ष्मदर्शकाखालीही न दिसणारे अनेक विषाणू जगभरात आहेत. त्यात 'कोरोना'च्या विषाणूने सध्या पृथ्वीवर थैमान घातले आहे. एकूण एक माणसांना, स्त्री-पुरुषांना लिंगभेद, वय, वर्ण, भाषा, धर्म, जात, पंथ, गरीब, श्रीमंत, राज्य, राष्ट्र, सीमा भेद न करता सर्वांना या 'कोविड-१९'ने आपल्या जबड्यात घेत संसर्ग केला आहे. या 'कोविड-१९' संसर्गापासून वाचण्यासाठी एकमेकांपासून शारीरिक अंतर ठेवणे आवश्यक केले आहे. भारताला अनेक शतकांपासून सामाजिक विषमतेची पार्श्वभूमी आहे, शिवता-शिवत आहे, स्पृश्य-अस्पृश्यता आहे. त्यात 'कोविड-१९'च्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील भटक्या-विमुक्त जमाती किमान जगण्याच्या साधनाअभावी हालखीचेच जगणे जगत आहेत. हेच जळजळीत वास्तव कोरोनामुळे पुन्हा एकदा अधिक ठळकपणे पुढे आले आहे.

महाराष्ट्रातील अनेक खेड्यात, तालुक्यात, शहरात उदरनिर्वाहासाठी गेलेले भटके लोक लॉकडाऊन झाले आहेत. शहरात जे 'पे अँड युज' वस्तीशौचालये आहेत. त्यांनी लॉकडाऊन काळातही या कोरोना संकटसमयी भटक्या लोकांकडून शौच, मुतारी किंवा आंघोळी यांसाठी सेवामूल्य आकारल्याने नैसर्गिक विधींसाठीचीही तारांबळ उडाली आहे. काही सेवाभावी संस्थांचे व शासकीय यंत्रणांचे विविध समाजगटांना जीवनावश्यक वस्तू देताना भटक्यांच्या पालांकडे मात्र दुर्लक्ष झाले आहे. ग्रामीण भागात यांच्या किमान अन्न, वस्त्र आणि निवारा याची दुरपास्तता झाली आहे. अशा आर्त स्थितीत भिक्षेकरी भटक्या कुटुंबाद्वारे आपले लक्ष्य वेधले जात आहे! "हे सधनांनो, तुम्ही फक्त आपल्या कुटुंबापुरती, जाती-वर्गापुरती स्वच्छता व अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करणे पुरेशी नाही, तर भटक्यासमूहांसह सर्व लोकांना स्वच्छ, आरोग्यदायी व पायाभूत सुविधा पुरवणे, हेच मानवतावादी धोरण आहे. सध्या भटक्यांच्या जीवन-मरणाचा प्रश्न 'आ'वासून

उभा आहे. अशा वेळी सधनांकडून अन्न-धान्याचा साठा करून काही गरजू माणसांपासून लॉक करून ठेवला गेला असेल तर तो वंचितांकडून डाऊन झाल्याशिवाय राहणार नाही.

केवळ भिक्षेवर, कलाकारीवर, मनोरंजनावर, कसरतीवर, पशुपालनावर आणि मेंढपाळासारखे उद्योग करून जगणाऱ्या भटक्या जमातीतील लोक सध्याच्या परिस्थितीत लॉकडाऊनमध्ये आहेत. स्थानबद्धतेमुळे या जमातीला पारंपरिक व्यवसायासाठी अथवा भिक्षा मागण्यासाठी कुठेही बाहेर पडता येत नाही. त्यामुळे या जमातीच्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. मुळात भटकंती करूनच उदरनिर्वाह करणे, हा एकमेव पर्याय या जमातीकडे व्यवस्थेने ठेवला असल्याने सध्याच्या परिस्थितीत त्यांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या सर्व परिस्थितीत या जमातीतील लोकांच्या किमान जेवणाची सोय करणे गरजेचे आहे. काही भटके समुदाय मेंढ्या घेऊन चार-सहा महिने त्यांच्या चाऱ्यासाठी भटकत आहेत. स्थानबद्धतेमुळे त्यांच्या मेंढ्या मालकादेखत चाऱ्यावाचून पाय खोडून प्राण सोडत आहेत. अशा स्थितीत मेंढ्यांच्या चाऱ्यासाठी ना कुणी प्रयत्न करत ना मेंढपाळांसाठी एक वेळच्या भाकरीची सोय करत आहेत. स्वतःचे पोट भरण्यासाठी आणि मेंढ्यांच्या चाऱ्यासाठी भटकणाऱ्या एका मेंढपाळाला कर्जतमध्ये पोलिसांनी बेदम मारहाण केल्याचे वृत्त समोर आले आहे. वडार स्त्रिया आपल्या उदरनिर्वाहाकरिता दगडी जातं, पाटा, वरवंटा विकण्यासाठी दोरादार फिरायच्या पण स्थानबद्धतेमुळे त्यांच्यावरही उपासमारीची वेळ आली आहे. भंगार गोळा करून विकणाऱ्या समुदायाचीही पालकोंडी झाली आहे. जुनी कपडे विकणाऱ्या काशीकापडी समुदायाचीही बोचकाकोंडी झाली आहे. लॉकडाऊनमुळे जोशाचा पोपट कधीच उडून गेला असला तरी त्याच्या पंखात आता जान (जीव) राहिली नाही. कोल्हटनीच्या पायातील चाळ लॉक झाल्याने पायातच कचून वेदना देत आहेत. नंदीबैलवाल्यांचा बैल चाऱ्यावाचून मान हलवेनासा झालाय. एका अर्थी महामारीच्या वेदनचे सक्तीने चिंतन करण्यासाठी या जमातींना बद्ध केले आहे, हे याबाबत ठीकच घडते आहे.

घराबाहेर फिरणाऱ्यांवर पोलीस कारवाई करतात मात्र ज्यांना घरदारच नाही त्यांच्याबद्दल पोलिसांनी संवेदनशीलता बाळगणे आवश्यक आहे. भटक्या कलाकारांवर अशीच उपासमारीची वेळ आली आहे. कुठे गेले असतील मरीआईचे गाडीवाले, जे आधी स्वतःच्याच पाठीवर असुडाचे फटकारे मारत होते आणि आता त्या लोकांना पोलीस मारत आहेत. भिकारीभटके अधिकच भिकारी आणि हताश बनले आहेत. मदतीच्या गाडीची वाट बघत काही भटक्यांच्या मानेला आकडी आली आहे. ३५-४०° च्या तापमानात निवाऱ्याविणा उन्हात तळपत आहेत. पिण्यासाठी पुरेस पाणी नसतानाही हात धुणे गरजेचे झाले आहे. सतत भटकत असल्याने यांच्या रेशनधान्यावर अन्य लोकच हात धुऊन घेत आहेत.

'कोव्हीड-१९' या व्हायरसमुळे उद्भवलेल्या कोडीमध्ये, फिरस्ती समाज आडरानात आणि शहरात अडकल्यामुळे त्यांची अवस्था दयनीय झाल्याचे आपण दृकश्राव्य माध्यमातून ऐकत व बघत आहातच. जे लॉकडाऊनपूर्वीच आपापल्या पालात पोहचले असतील त्यांचीसुद्धा चिंता कमी झालेली नाही आणि जे भटके गावखेड्यात अडकले आहेत त्यांच्याही अवस्था चिंता वाढवणारी आहे. कोडीच्या ठिकाणी त्यांचे रेशनकार्ड नसल्यामुळे त्यांना रेशन मिळत नाही, सद्यःस्थितीत गावे मागायची बंदी, शिवाय शेजारचे आता शिळपाकेसुद्धा देईना झालेत, अन्न म्हणून कदांन्ही मिळेनासे झाले आहे. किती दिवस देतील ते तरी लोक! अशा अवस्थेत भटक्यांच्या जवळचे पैसे संपलेत आणि खाण्याचे सामानही संपल्याने आर्तस्वरात ते आहे त्या ठिकाणांवरून मदतीची याचना करीत आहेत. काही ठिकाणचे परोपकारी लोक, सरकार व सेवाभावी संस्था यांमुळे रेशन किंवा जेवणाचे पॅकेट मिळत होती; परंतु आता ही मदत कमी-कमी होत आहे. काही ठिकाणी सकाळी मिळाले तर संध्याकाळी नाही, आणि काही वेळा तर दोन-दोन तीन-तीन दिवस अन्न मिळत नाही. अशा परिस्थितीत भटके समुदाय मदत करण्यासंदर्भात आपणास आवाहन करत आहे.

स्थानबद्ध झालेल्या कुटुंबाचा सहज आढावा घेतला तरी या साथीच्या आव्हानांची प्रस्तुतता पटेल आणि भटक्या समुदायाना आपल्या साथीची गरज असल्याचे पुन्हा अधोरेखित होईल. मूळ गाव मु. पो. अदासी, ता. जि. गोंदियाचे ६ कुटुंबे (एकूण संख्या ३०) ओडीसा राज्यातील ग्राम सालेभाटा, ता. अगलपूर, जि. बलांगीर अडकले आहेत. मूळ गाव मु. पो. उदासा ता. उमरेड, जि. नागपूरचे १३ लोक ग्राम पोष्ट बंदरदेवा ता. भीउपुरया जि. लिखीमपूर येथे अडकले आहेत. सोलापूर जिल्ह्याच्या सांगोला तालुक्यातील गावडेवाडी येथील १३ कुटुंबे गोवा राज्याच्या बरमानवाडा, ता. नानोडा, जि. उत्तर गोवा येथे अडकली आहेत. याच जिल्ह्याच्या मंगळवेढा तालुक्यातील हुन्नूर गावची ६ कुटुंबे कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्याच्या खानापूर तालुक्यातील बीडी येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील मानेवाडी गावची ५ कुटुंबे ओरिसा राज्याच्या कालहंडी जिल्ह्याच्या भवानीपट्टा येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील जिती गावची ३ कुटुंबे बीड जिल्ह्याच्या परळी तालुक्यात अडकली आहेत. याच तालुक्यातील गणेशवाडी तसेच सांगोला तालुक्यातील राऊतमळा-सांगोला, चिकमहूद व सोनवाडी येथील ५ही कुटुंबे ओरिसा राज्याच्या नवरंगपूर जिल्ह्याच्या पापडहंडी येथे अडकली आहेत. मंगळवेढा तालुक्यातील गणेशवाडी, हुन्नूर, शिरनांदगी व मोहोळ तालुक्यातील काळेवाडी येथील ४ कुटुंबे कोल्हापूर जिल्ह्यातील गगनबावडा येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील हुन्नूर व गावडेवाडी येथील ४ कुटुंबे कर्नाटक राज्यात हुबळी येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील मानेवाडी येथील ४ कुटुंबे चंद्रपूर जिल्ह्याच्या चिमूर तालुक्यातील सिंदेवाही येथे अडकली आहेत. याच तालुक्यातील पडोळरवाडी येथील ४ कुटुंबे गोंदीया जिल्ह्यातील देवरी येथे अडकली. सांगोला तालुक्यातील १७ कुटुंबांची १३० माणसे मध्यप्रदेशातील खांडवा येथे अडकली आहेत, याच तालुक्यातील २४ माणसे नांदेड येथील जवाहर नगर येथे अडकली आहेत.

अकोला जिल्ह्याच्या बार्शी-टाकळी तालुक्यातील वडगांव-पिंजर व जळगांव जिल्ह्याच्या भुसावळ तालुक्यातील शाखेगावची मिळून १७ कुटुंबे गुजरात राज्याच्या दाहोद जिल्ह्यात अडकली आहेत. गोंदिया जिल्ह्याच्या आदाशी गांवची १२ कुटुंबे ओरिसा राज्याच्या सम्बलपूर जिल्ह्यातील जमिनकेला तालुक्याती भोजपूर येथे अडकली आहेत, नागपूर जिल्ह्याच्या उमरेड तालुक्यातील उदासा येथील ३ कुटुंबे आसाम राज्याच्या गुहावटी येथे अडकली आहेत. हिंगोली जिल्ह्याच्या कोथळज येथील ५ कुटुंबे बुलढाणा जिल्ह्याच्या देऊळगाव राजा येथे अडकली आहेत. वाशिम जिल्ह्याच्या मालेगाव तालुक्यातील कोली येथील ४ कुटुंबे बुलढाणा जिल्ह्याच्या देऊळगाव राजा येथे अडकली आहेत.

सांगली जिल्ह्याच्या जत तालुक्यातील गिरगांव, मोठेवाडी व जालीहाळ येथील ४ कुटुंबे कर्नाटक राज्याच्या पुत्तूर जिल्ह्यात अडकली आहेत. अहमदनगर जिल्ह्याच्या जामखेड येथील ४ कुटुंबे जालना जिल्ह्यातील घनसांगवी तालुक्यातील तिर्थापूरी येथे अडकली आहेत. अहमदनगर जिल्ह्याच्या नेवासा तालुक्यातील हंडीनिमगांव, ब्राह्मणी व जालना जिल्ह्यातील अंबड तालुक्यातील शहापूर येथील ४ कुटुंबे नगर जिल्ह्याच्या राहता तालुक्यातील सावळीविहीर येथे अडकली आहेत. आष्टा, ता. वाळवा जि. सांगली, या ठिकाणी वास्तव्यास असणाऱ्या या जमाती केसावर भांडी विकून, भंगार गोळा करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या आहेत. स्थानबद्धतेमुळे सध्याच्या परिस्थितीत भंगार गोळा करण्यासाठी आणि भांडी विकण्यासाठी कुठेही बाहेर पडता येत नाही. त्यामुळे या जमातीच्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. या ठिकाणी जवळपास ३२ कुटुंब वास्तव्य करत आहेत. हे सर्व लोक मूळचे याच ठिकाणचे रहिवासी आहेत. मुळात भटकंती करूनच उदरनिर्वाह हा एकमेव पर्याय या जमातीकडे उपलब्ध असल्याने सध्याच्या परिस्थितीत त्यांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या सर्व परिस्थितीत या जमातीच्या लोकांची जेवणाची सोय करणे गरजेचे आहे. ही यादी खूप मोठी म्हणजे एक लाख लोकांपेक्षा जास्त आहे. ती घरकोंडीमुळे पूर्ण करता आली नाही. त्यांना पैशाची, जीवनावश्यक मदतीची व धैर्य देण्याची गरज आहे. नाहीतर ते भूकबळीपासून वाचण्यासाठी गावात घुसतील!

यानिमित्ताने या अशक्त समुदायांना विनंती की, जी मदत मिळते ती मदत जपून वापरा, मदत देणाऱ्याचे आभार माना, मदत शिस्तबद्धतेत घ्या, एकमेकांत अंतर ठेवा, या लॉकडाऊनमध्ये सकारात्मक विचार करा, कोरोनाशी लढताना देशाला साथ द्या, कारण या साथीच्या आजाराचा पुढील काळ कठीण असणार आहे. पुनः अशी मदत मिळेल न मिळेह हे कोणी सांगावे!

गेले वीस-पंचवीस दिवसात या फिरस्त्या जमातीकडील पैसा आणि जीवनावश्यक वस्तू संपल्या आहेत. तर प्रश्न पडतो की, इतिहासभर या व्यवस्थेने यांच्यासाठी केले काय? आणि आयुष्यभर यांनी स्वतःच्या भविष्यासाठी काय ठेवले? रोज भटकणे, इथे नाही दिले तर तिथे देतील, तिथे नाही दिले तर दुसरीकडे

देतील. त्यामुळे उद्याची चिंता नाही आणि इतिहासाकडून काही धडा घ्यायचा नाही. काहींच्या बँकखात्यात शिल्लक मात्र शे-दोनशे नाहीतर तीनशे रुपयाच्या पलीकडे नाही. व्यवस्थेलाही पुण्य कमवायला अशा समुदायाची निर्मिती करून त्यांना दान द्यायचे व त्याची जोपासनाच करावयाची असते. म्हणून असे समुदाय नुसते सांगाडे म्हणून ठेवायचे असतात!

बुलढाणा जिल्ह्याच्या जळगांव-जामोद तालुक्यातील मोहिदेपूर येथे या भिक्षेकरी समाजाची आठशे ते हजार लोकसंख्या असून या समाजातील निम्मा गडीमाणूस साडी नेसून भिक्षा मागतो. त्यातल्या श्री. तेजराव प्रल्हाद शिंदे, वय वर्षे ३५ याने नुकतीच फाशी घेऊन आपली जीवनयात्रा संपवली. त्यांच्या अनाथ झालेल्या बायकोला व चार मुलांना आर्थिक मदत कशी मिळणार? अनेक सामाजिक संस्थेच्यावतीने पुण्यात फुगे वस्ती, भोसरी येथील जोशी, रामोशी, नंदीवाले तसेच कोरेगाव पार्क येथील सापाचा खेळ करणारी मदारी जमात त्याचबरोबर फुलेगर येरवडा येथील वडार, पारधी, गोंधळी, भराडी, शिकलगर इत्यादी भटक्या-विमुक्त जमातीतील २००पेक्षा जास्त कुटुंबाला काही दिवसासाठी का होईना रेशन धान्य व जीवनाशयक वस्तूंचे वाटप करण्यात आले. तसेच लोहगाव येथील मांगगारुडी, भीमनगर आणि विश्रांतवाडी येथील कंजारभाट, लमाण व पारधी या जमातीच्या ११६ पेक्षा जास्त गरीब व गरजू बांधवांना रेशनकिट वाटण्यात आले. हे आशादायक चित्र संवेदनशील भागात पाहावयास मिळते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून या जमातींच्या विकासासाठी राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर तत्कालीन सरकारने अनेक आयोग, समित्या, अभ्यासगट स्थापन केले. परंतु या सर्वांनी सादर केलेल्या शिफारशीचा गांभीर्याने विचार न केल्याने प्रत्येक सरकारने केवळ औपचारिकताच पार पाडली, असे म्हणावे लागते.

या जमातींच्या भोवतालची ब्रिटिश सरकारनिर्मित तारेची भौतिक कुंपणे स्वतंत्र भारत सरकारने काढून टाकली असली, तरी मुख्य प्रवाह समाजमनातील कुंपण काढून टाकण्यात इथला पुरोगामी, मानवतावादी विचार व इथली शासनव्यवस्था आजही अपयशीच ठरली असल्याचे दिसते. आज या जमातींची भटकंती काही प्रमाणात थांबली असली तरी शिक्षणाचा अभाव, कमालीचे दारिद्र्य रोजगाराचा अभाव या व अशा अनेक समस्यांनी हा समुदाय अडचणीत सापडलेला आहे.

आजही या जमातीतील बऱ्याच लोकांकडे रेशनकार्ड नाही, निम्म्यापेक्षा जास्त लोक भूमिहीन आहेत आणि ९८% लोकांना कोणत्याही प्रकारचे बँकेचे अर्थसाहाय्य मिळालेले नाही. या प्रवर्गातील लोक हे देशातील सर्वात दुर्बल घटक आहेत असेच सरकारचे अभ्यास सांगतात. आजही हे लोक बेघर आहेत, बरेचसे लोक पालावर व झोपडपट्ट्यांमध्ये वास्तव्य करतात. हा भारतीय समाजव्यवस्थेतील घटक सर्वाधिक दुर्लक्षित, निरक्षर, गरीब आणि साधनहीन आहे.

अशा सर्व संकटाचा सामना करत असतानाच कोरोना नावाच्या वैश्विक संकटानेदेखील या भटाक्यांवर मोठा आघात केला आहे. अनेक लोक आजही पालांमध्ये आणि रस्त्याच्या कडेला वास्तव्य करताना दिसत आहेत. पोटाची खळगी भरण्यासाठी गावोगाव चालू असलेली भटकंती थांबली आहे. त्यामुळे या जमातीपुढे उदरनिर्वाहाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. एकूणच आजही महाराष्ट्रातील विमुक्त-भटक्या जमाती या हालखीचेच जगणे जगत आहेत हेच जळजळीत वास्तव कोरोनामुळे पुन्हा एकदा अधिक ठळकपणे सामोरे आले आहे. कोरोना साथीमुळे सुरु असलेल्या लॉकडाऊनच्या परिस्थितीत राज्यातील भटक्या-विमुक्त जमातीच्या नागरिकांचे प्रचंड हाल होत आहेत. या जमातींना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. सर्व परिस्थितीशी दोन हात करत असतानाच या जमातींच्या लोकांच्या सुरक्षेची काळजी घेण्याची आणि अडचणी सोडवण्याची जबाबदारी सरकारवर व सधन समाजावरदेखील आहे.

सरकारने दिलेल्या आदेशानुसार कोणीही बाहेर पडू नये, याचे तंतोतंत पालन केले जात आहे. मात्र असे होत असतानाच ज्यांचे घरदार नाही, जे आज या गावाच्या तर उद्या त्या गावाच्या आसऱ्याला जाऊन राहतात, कष्ट करून पोट भरतात, असे भटके-विमुक्त या संकट काळातही कुठल्याही सुरक्षेविना वणवण फिरत आहेत. गावोगावी गावबंदी असून बाहेरच्या लोकांना गावात प्रवेश नाकारला जात आहे. अशा वेळी कोणत्या गावाच्या आसऱ्याला जावे? हा प्रश्न भटक्या-विमुक्त जनतेपुढे निर्माण झाला आहे. अनेक गावांनी त्यांच्यासाठी आपली दारे बंद केली आहेत. ठिकठिकाणी रस्ते बंद केले आहेत, गावाजवळ लोक थांबू देत नाहीत, इतर गावांची दारे बंद आहेत. काही ठिकाणी त्यांच्या मूळ गावीही त्यांना जाऊ दिले जात नाही, तेथील रेशनधान्य मिळू देत नाही व गावातील तथाकथित नेतृत्व, सुधारक मारहाण करत आहे. त्यामुळे भटक्या समूहांवर कोरोनाच्या साथीने नाही तर भुकेने मरण्याची वेळ आलेली आहे. या लोकांकडे कागदपत्रे, रेशनकार्ड नसतात त्यामुळे त्यांना रेशनकार्ड-शिवायच अन्नधान्याचा पुरवठा व्हायला हवा.

तेव्हा सद्यःपरिस्थितीत भटक्या-विमुक्त समुदायासाठी शासनाने व जनतेने काही विशेष उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. सध्या भटके-विमुक्त ज्या गावांच्या जवळ आपले पाल टाकून राहत आहेत तिथे त्यांना राहू देण्यात यावे, यासाठी सरकारने गावातील सरपंच, तलाठी, पोलीसपाटील, ग्रामसेवक व रेशनदुकानदार यांना त्वरित आदेश द्यावेत. तसेच संबंधित गावांमध्ये अडकलेल्या भटक्या समुदायांना अन्नधान्याची, औषधांची व आरोग्यसुविधांची सोय करण्यात यावी. कारण भटके समुदाय हेसुद्धा या देशाचे नागरिक आहेत हे लक्षात घेण्यात यावे.

भटक्यांनासुद्धा जगण्याचा संविधानात्मक अधिकार आहे. सरकारने त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करावे. त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी तेथील स्थानिक संस्थेने व सरकारने घ्यावी. तसेच पुणे व मुंबई यांसारख्या शहरांमध्ये जिथे आधीपासूनच कोरोनाच्या रुग्णांची संख्या जास्त आहे. त्या शहरांच्या वेशींवर व त्या

आसपासच्या गावांलगत भटकेसमूह मोठ्या संख्येने भटकंती करत होते आणि कुठल्याही निवाऱ्याशिवाय ते राहत असल्याने त्यांना कोरोनाची लागण होण्याची दाट शक्यता आहे. हे लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी शक्य तितक्या लवकर निवाऱ्याची व्यवस्था करण्यात यावी. तसेच घरोघरी जाऊन कोरोनाची चाचणी करण्याचा निर्णय सरकारने घेतल्यास भटक्यासमूहापर्यंत पोहोचून त्यांची कोरोना चाचणी होईल याकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यावे. विशेषतः पोलिसांनी भटक्या-विमुक्त कुटुंबांना सोयीसुविधा मिळवून देण्यास मदत करावी. तसेच बऱ्याच ठिकाणी चारा संपल्याने पशुपालन करणाऱ्या भटक्यासमूहाच्या जनावरांवर मरण्याची वेळ आली आहे. या जमातीचे जीवन या जनावरांवरच अवलंबून आहे त्यामुळे त्यांना आहे त्या ठिकाणी चारा मिळवून पशुधन जोपासना करण्यास सहकार्य करावे. तसेच स्थलांतरित कामगारांसाठी लागू असलेल्या उपाययोजना भटक्या-विमुक्त समुदायांसाठीही लागू करण्यात याव्या. भटक्या-विमुक्त जनतेला भूक आणि निवारा यांमुळे मरण्यापासून वाचवावे आणि माणुसकीचे दर्शन घडवावे!